

XX століття

Ігор Васишин

ЖИТТЯ – СМЕРТЬ – БЕЗСМЕРТЯ: ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ДИСКУРС У ФІЛОСОФСЬКІЙ ЛІРИЦІ Є.МАЛАНЮКА

Життя і смерть, пошук феномена безсмертя – одні із основних світоглядних проблем усвідомлення загальної картини світу й себе в цьому світі. Філософи й письменники екзистенціалістського напрямку сприяли переосмисленню категорії смерті як літературно-філософської теми і як інтелектуальної проблеми ХХ ст., узявши за основу те, що смерть у будь-яких своїх виявах робить безцінною ту мить, в якій живе людина, дає розуміння повноти й повноцінності кожної миті існування, сприяє пошуку автентичності власного буття-у-світі. Гуманістичний концепт екзистенціалізму полягає саме в мужньому доланні людиною страху смерті через усвідомлення її суті. Щоб повністю зрозуміти себе, сформувати систему цінностей, окреслити життєві пріоритети, людина повинна дивитися в обличчя смерті, усвідомлюючи кінцевість свого існування на певному етапі космічного циклу. Смерть, безсмертя – це багатогранні архетипні символи, специфічна семантика яких залежить від природи самої людини й по-різному реалізується у творчості того чи того поета, стаючи предметом лірико-філософських студій. Власне, саме творчість Є.Маланюка слугує прикладом того, як поєднання глибокого ліризму (ліричної образності) зі світоглядно-філософською думкою творять лірико-філософську картину поетичного буття поета-мислителя, “власного світу” (Ю.Войчишин), в якому релігійні концепти поєднуються з філософськими в контексті пізнання себе (своєї екзистенції) і світу на шляху до Бога. Розглядаючи світоглядну думку в поетичному філософуванні, Г.Токмань зазначає: “Думка – це не думка, точніше не тільки думка, а ще й привідкритість екзистенційних глибин особистості, вона народжується головою і серцем: думка безпорадно б’ється над буттєвою проблемою – і серце підказує відповідь. Думка завжди зберігає емоційну напругу, бо вона є вибором не тільки серед кола філософських ідей своєї доби, а й вибором себе з-поміж багатьох масок, які носимо, до себе справжнього або від”¹.

Аналізуючи творчість Є.Маланюка, розглядаємо концепт “смерть” у декількох тематичних планах: історіософському (смерть як загибель народу, нації, держави); релігійно-філософському (смерть епохи, в якій панує всевітнє зло); екзистенціально-філософському (смерть як кінцевість індивідуального буття-у-світі). Є.Маланюк як поет-мислитель вбудовує життя і смерть у свою особистісно-філософську світоглядну систему, власне поетичне буття, трансформуючи їхнє переживання й осмислення в те, що називається категорією безсмертя (у багатьох поезіях часто звучить авторський неологізм поета – “несмертельність”). До проблеми смерті, її трагічного осмислення й переосмислення смерті не лише як фізичної, а й духовної категорії, її подолання поет звертається у своїх творах упродовж усього життя. На думку О.Астаф’єва, “Є.Маланюк як мислитель формувався під впливом Т.Шевченка, М.Гоголя, Ф.Достоевського, Д.Донцова, С.К’єркегора, Е.Гусерля. Саме у них він черпав основну проблематику психологічного комплексу смерті, пов’язану з людиною

¹ Токмань Г. Проблема окреслення філософської парадигми в художній літературі // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – К., 2006. – С. 61.

і державою, з духовним світом індивіда, його творчістю і прагненням до глибинного самопізнання”². Смерть постає в художньо-поетичному світі Є.Маланюка в різних планах. Слово “смерть” і його метафоричні, образні відповідники в поетичних текстах Є.Маланюка не табуовані, вони не потребують евфеміністичних перетворень, навпаки, поет у багатьох віршах культивує звучання слова, змінюючи рівні його семантики відповідно до авторського замислу, що разом із філософсько-поетичними образами-символами — “весна”, “осінь”, “вітер”, “спів”, “сонце”, “ніч” — дозволяють осягнути суть самого концепту “смерть” у його поетичному бутті. Як зазначає Е.Соловей, “[...] “онтологічна ситуація” філософської лірики передбачає зняття, долання екзистенційного страху (страху буття, а надто небуття), притому передбачає цей момент як доконаний факт. Це, можна сказати, один із загальників філософської лірики: поет, що обрав буттєвісний масштаб споглядання і роздуму, очевидно, вже певним чином зняв для себе нерозв’язну суперечність між самою можливістю такого злету духу — і все тією ж неминучістю смерті”³.

Поет не потребує долання екзистенційного “страху смерті”, тому що страх перед смертю для нього полягає лише в одному: не встигнути завершити земне призначення — свою боротьбу за волю України, про що він пише ще в ранньому вірші “Біографія”:

І все боюсь: скінчиться термін,
І я не скінчу завдання

І попливу один, без керми,
У тьму вмираючого дня⁴.

У вірші “Закінчуючи” поет звертається до Творця з проханням дати змогу завершити йому своє призначення як поета: “Тож поможи лише накреслить / Страшне обличчя цих років, / Доби цієї сон воскреслий, / Пророчі вироби віків...” Смерть як “остання втіха”, “долоня вічності” буде вмотивованою, якщо поет виконає свою місію на землі. Уже в ранніх віршах з’являються філософсько-поетичні роздуми Є.Маланюка про смерть і безсмертя. Театралізоване дійство, містерія смерті як поетична візія — ідейно-тематичне підґрунтя вірша “Так фосфор пристрасті спалив...” “Останнє аріозо”, простерті в морок руки, “завіса” як символ кінця земного буття, сходження в “ніч і слюту”, “туман нічних уяв” — метафоризований процес переходу в іншу сферу буття, символом якої стає вічна весна як нове буття, де “в зорях сяє рампа раю”. Інші виміри буття приваблюють Є.Маланюка. “Синь і спокій небуття”, “дзвінкий воздух висі”, “міцне вино височини” ваблять поета, який просить Бога відчинити “браму в вічність” (“Внизу — землі людська короста...”), проте жага до життя земного (“так вабить діл і суета...”), хоч би яким воно було, залишає проблему “небуття” як лірико-філософський проект, поступаючись вітально-аксіологічному імперативу, що звучить як ствердження повноти й повноцінності життя. Суперечність між жагою до життя й усвідомленням його кінцевості визначають один із основних екзистенційних конфліктів людського буття-у-світі, який, незважаючи на його філософське сприйняття й усвідомлення, залишається домінуючим у чуттєво-емоційній, психологічній сфері особистості.

У поезіях циклу “Горобина ніч” (1925) особистісне, інтимне в ліриці поета поєднується із загальнолюдським. Є.Маланюк глибоко переживає втрату надії на українську державу як особисту втрату й духовну смерть. У віршах циклу розгортається фантазмагорія смерті. Втрата надій, трагедія української державності як особиста трагедія гіперболізуються до світових, космічних масштабів. “Ми програли життя сатані. / Чорний гріх нас заплутав навіки”, — висновує поет. Архітектоніка поезій циклу, переповнена “чорними” метафорами, апокаліптичними алюзіями, співзвучна з гайдеггерівською епохою “світової ночі”: “ніч глуха, і сліпа, і німа”, “брами ночі”, “чорна ніч”, “ночі мла”, “ніч катувань і зла”, “сонати останніх агоній”, “мертве світло вчорашньої слави”, “напророкований Звір”, “душа

² Астаф’єв О. Лірика української еміграції: еволюція стильових систем. — К., 1998. — С. 204.

³ Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. — К., 1998. — С. 137.

⁴ Маланюк Є. Поезії / Упоряд. та передм. Т.Салиги, прим. М.Старовойта. — Львів, 1992. — С. 36. Далі сторінку зазначаємо в тексті.

окаянна”, “пекельний подих Ереба”, “духів зла засліплючі з’явища”, “доля-відьма”, “руїни мук і болю”. Поет задихається від внутрішнього болю, розпуки, чутево-емоційної напруги й закликає “мудру й німу” смерть як визволення від внутрішнього відчаю. Болюче для нього усвідомлення втрати завершується філософським висновком: життя триває. Проїшовши “межову ситуацію” відчаю, поет знову націлений у майбутнє. Поетичну картину смерті Є.Маланюк розгортає в циклі “Чорне серце”. Втрата держави, загибель її борців породжують у його душі відчуження й ненависть, як крик зневіри й відчаю, пов’язаний з екзистенційним відчуттям нездійсненності своїх надій і сподівань. Мотив покидання Богом землі співзвучний з екзистенціалістським концептом утрати Бога і сприйняттям “розбожнення” світу, епохи як її кризи. Поет наводить історіософсько-метафізичну паралель: із втратою надій на незалежність і державність Україна втрачає своє божественне призначення, що передбачає етап духовної смерті, у пророкуванні якої Є.Маланюк використовує блискучий афоризм-оксиморон: “смерть – твоє життя”. Душа людини невіддільна від душі рідної землі, тому смерть нації передбачає й духовну смерть індивіда як носія національної ідеї. Без ідеї державності “рідний край” стає “небіжчиком” (“Замість сонета”), якому поет відсилає своє прокляття, культивуючи смерть як вихід із нестерпного кола болю й мук:

Кляну земний, гріховний, чорний рай,
І сяйна смерть віднині – ясний вирій (174).

Екзистенційні мотиви туги, зневіри, сумніву, відчаю, усвідомлення “інстинкту смерті” як психологічного й духовного стану трагічної людської природи звучать у поезії “В початку світової ночі...” У час ліричного одкровення, заглиблюючись у власну екзистенцію, поет через лірико-філософську рефлексію осягає глибоко приховане від зовнішнього світу усвідомлення трагізму власного буття-у-світі, що полягає в кінцевості існування на певному етапі космічного циклу:

Без весни, без огня, без Голготи –	І потухну, як іскра.
Десь там, хтось там, колись там захоче –	Умру
	В початку світової ночі ⁵ .

У поезії знаходимо й екзистенційно-філософське осмислення Є.Маланюком епохи як початку “світової ночі”. Це один із важливих концептів філософії екзистенціалізму (епоха “розбожнення” – К.Ясперс, час “світової ночі” – М.Гайдеггер, “розбитий світ” – Г.Марсель). Схожий мотив смерті як звільнення від екзистенційної безвиході звучить у поезії “І гомін, і весна, і промені ясні...” Трагічне усвідомлення нереалізованості надій і сподівань, розчарування зумовлюють візію смерті:

А я, мов окаянний,	І не озветься день оглохлою луною,
Ось причаївсь і жду. Опуститься обух –	І воля звільнена, і полонений дух
	Байдужо пропливуть над чорною весною (191).

Контраст смерті й “несмертельності”, тобто безсмертя, визначає ідейно-тематичне підґрунтя багатьох поезій Є.Маланюка. Смерть як забуття поет протиставляє “несмертельності” як історичній пам’яті народу, нації. На противагу полеглим героям Є.Маланюк створює образ живих мерців, який символізує людей, що духовно змертвіли, відступивши від ідеї національного визволення.

Найважливіший релігійно-філософський концепт (у цьому ми вбачаємо спорідненість з ідеями “християнського екзистенціалізму” – К.Ясперс, Г.Марсель)

⁵ Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи. – Львів, 2005. – С. 148. Далі сторінку зазначаємо в тексті курсивом.

– це трактування Є.Маланюком смерті як безсмертя, як переходу до іншого, вищого способу існування, продовження буття на вищому духовному рівні (“Євангелія піль” – “Знову біблія літа розкрила...”):

Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниця буття.

І зерно мусить вмерти, щоб дати
В життєдавчому житі – Життя (113).

В історіософському триптиху “Побачення” Є.Маланюк устами ліричного героя стверджує: “Її нема. / Ви розумієте – н е м а є смерті” (388). Смерть земна – це лише “довга і гірка” розлука з рідними, близькими, друзями, після якої настає очікувана зустріч у світах безсмертя, де відбувається возз’єднання “Роду й Дому”. У цьому погляді Є.Маланюка збігаються з трактуванням смерті як кінця/початку О.Стефановичем, який розглядав смерть насамперед як духовну категорію, як новий етап людського буття, пов’язаний з вічністю. Ю.Шерех, аналізуючи поезії збірки “Влада”, наголошував: “Триптих “Побачення”, де сплетено мотиви українського Роду й Дому в історичних перипетіях національного життя, мотиви начальника в роки державности і мотив Смерти, смерти, що її нема, смерти, що є поверненням до Роду й Дому, але справжнього, вічного, а не в етапах історичних закрутів і манівців і просвітлень, – ця поезія не ділиться на особисте і... я ледве не сказав політичне, але скажімо історіософічне. Тут усе є в єдності”⁶.

Контраст раціоналістично-технократичного світу, який призводить людину й людство до смерті, і Божественної природи світу, що дарує людині вічність, тобто безсмертя, – це тема вірша “Катастрофа”, в якому автор пророкує майбутні техногенні катаклізи. “Бездушне, рукотворне тіло” літака, “байдуже на добро і зло”, створене “богоподібною людиною”, яка керується лише законами “волі”, “розуму”, “сили”, несе смерть, і лише Божа милість дарує людям інше буття – вічність:

Коли ж з-під сплетів механічних
Звільнили вже пусті тіла,

Їх лица сяяли і вічність
В очах заплющених була (321).

Поет ще раз проголошує християнську ідею: тіло смертне, а душа вічна.

У статті “Поезія і вірші” (1936 р.) Є.Маланюк охарактеризував “роль” науки, яка, дегуманізувавшись, почала повністю визначати суспільне життя. Письменник наголосив на тому, що сучасна наука з домінуючими в ній категоріями “розуму” й “розумного” у своєму “раціоналістично-позитивістичнім поганстві” й великих технічних досягненнях призвела “до повної затрати душі”⁷. Домінування науки в усіх сферах суспільного життя, вихолощення духовних ідеалів зумовило технократизацію суспільства і втрату особистості, а початок і середина ХХ ст. злилися в одне поняття – криза: криза суспільства, криза науки, криза епохи. “І якою ж страшною ціною, ціною душі (себто не смертності), тією ціною, за яку він [“Мефістофель-Люципер”], звичайно, купував всіх Фавстів, – платимо ми тепер за його по-шулерськи підсунені нам “технічні досягнення” і всі завоювання т. зв. “поступу”⁸, – пише Є.Маланюк. Погляди письменника на “розбожену” епоху, суспільство, яке “затратило душу”, тобто втратило саму людину, знецінивши її право на життя й духовний розвиток, філософське осмислення кризи епохи, конфлікт між соціальним та індивідуальним буттям людини, породжений внутрішньо-психологічними та духовними суперечностями існування людини в умовах технократичного суспільства, трагічна дисгармонія світу, екзистенційно-філософське осмислення незмінності часового континууму, автентичне переживання драматизму буття, пов’язане із втратою рідної землі, – усе це лягло в основу багатьох воєнних і повоєнних поезій Є.Маланюка.

У поезіях періоду Другої світової війни в художньо-поетичному просторі Є.Маланюка з’являється образ смерті як фатуму, що поглинає останні сподівання

⁶ Шерех Ю. З критичного щоденника // *Нові дні* (Торонто). – Ч. 45. – 1953, жовтень. – С. 10.

⁷ Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто; Онтаріо, 1962. – Т. I: Проза. – С. 144.

⁸ Там само. – С. 146.

на звільнення рідної землі й переростає в екзистенційне розуміння безперспективності надії (яка жевріла в душах емігрантів) на звільнення України від сталінського тоталітаризму гітлерівським режимом. Є.Маланюк доходить філософського висновку: зло може принести лише зло, а смерть сіє навколо себе лише смерть. Трагедія України періоду війни полягає в тому, що вона потрапляє в іще страшніше становище, винищувана з обох боків людинонелюдськими системами, які зіткнулися на її перехресті. У поезіях воєнного періоду Є.Маланюк розгортає страшну апокаліптичну картину руйнації та смерті рідної землі і світу, “розтерзаного людського життя”. Екзистенційною тривогою, “згубно-безборонною”, “нудно-солодкавою”, як передчуттям смерті, переповнене життя людини в “межовій ситуації” в період тотального знищення. Виходом із “межової” ситуації тривоги, страху смерті, страху не виконати до кінця своє земне призначення (свій “заповіт”) для поета стає втручання божественних сил, до яких він апелює у вірші “Призиваю поміч Господню...” “Поможи мені лезом любові виконати заповіт”, – звертається Є.Маланюк до Бога. Поезія має і глибокий історіософський контекст: у смертельному двобої зіткнулися дві сатанинські імперії – гітлерівська і сталінська, поширивши зло як прихід сатани по цілому світі. Екзистенційно-філософським підґрунтям поезії “Друге посланіє” стає релігійно-філософська ідея відродження через смерть як катарсис. Нову, очищену від скверни Україну, пройшовши “крізь зойк заліз, крізь звіря крик, крізь дим руїни”, побачить нова людина.

Аналізуючи творчість Є.Маланюка воєнного й повоєнного періодів, Ю.Шерех у статті “Українська еміграційна література в Європі 1945–1949” зазначає: “Несподіваний нахил до афористично-філософської лірики виявив Євген Маланюк [...]. Від властивих йому давніше історіософично-патетичних філіпик деклямативно-акмеїстичного характеру він удається тепер до прозорої відстороненості рількеанства, до стислої сентенційності гномічної лірики. Він може єдиний з наших сучасних поетів-філософів, у кого в центрі світу лишається людина і може навіть Я самого поета, який не чекає ані страшної кари світові в Страшному суді, ані приходу світлого Граля, рятівника світу і чистих душ у світі”⁹. Беручи до уваги вислів українського літературознавця про “несподіваний нахил до афористично-філософської лірики”, слід лише зазначити, що про Є.Маланюка як про поета-мислителя і його філософську лірику можна говорити, починаючи з раннього періоду творчості. Ю.Шерех, розглядаючи повоєнні поезії, із властивою йому літературознавчою інтуїцією відчув зміну певних акцентів у ліриці Є.Маланюка і, власне, спорідненість багатьох його поглядів з філософією екзистенції, яка в центрі всесвіту поставила людину з її буттям-у-світі, сконцентрувавши увагу на проблемах людського “я”, осмислюючи через нього природу буття. Період воєнно-повоєнної творчості – у філософському контексті від “трагічного оптимізму” до переосмислення ідей “трагічного стоїцизму” – можна умовно назвати періодом філософського переходу чи “перетворення” (за Р.-М.Рільке) Є.Маланюка, періоду, який, проте, не змінив, а доповнив, поглибив художньо-поетичний світ поета новою гамою світоглядно-філософських образів-символів, естетичних концептів, лірико-філософських мотивів. “Але змінюватися, – наголошує М.Ільницький, – не означає зректися себе вчорашнього, Є.Маланюк протягом усього життя лишався вірний своїм переконанням, що особливо виявилось в його публіцистичних та літературно-критичних статтях, зібраних у двох томах його “Книги спостережень”¹⁰.

Шедевр екзистенційно-філософської лірики Є.Маланюка – це вірш “От і йде, шепчучи “засни”...” (цикл “Елегії”). Поезія наповнена всією гамою екзистенційних станів – самотності, страждання, тривоги, відчаю, усвідомлення смерті як психологічного й духовного стану трагічної природи людини. Тут знаходимо й лірико-філософську рефлексію, пов’язану з аналізом внутрішнього “я”, який поет передає через ліричний монолог, заглиблення в особистісні переживання через усвідомлення, сприйняття й розуміння кінцевості земного шляху. “Білий день чорної весни” –

⁹ Шерех Ю. Не для дітей: Літ.-крит. статті і есеї. – Нью-Йорк, 1964. – С. 269.

¹⁰ Ільницький М. Від “Молодої музи” до “Празької школи”. – Львів, 1995. – С. 45.

багатогранний образ-символ, що має у своїй суті глибокі історіософські й філософські корені. З одного боку, це прощання з буремною юністю і втраченими надіями на українську державність, з другого — він стає одою смерті й філософського осмислення її як переходу на інший рівень буття. Кардинальна опозиція життя—смерть поглиблена в поезії способом висловлення: не вербальним, а загальнозмістовним, контекстуальним, символічним. Глибокий ліризм вірша передає всю глибину поетової самотності, відчуття і сприйняття смерті як переходу на інший рівень буття-безсмертя. Пишучи про своєрідну “містерію смерті”, М.Еліаде зазначає: “Людина проживає, так би мовити, *початок безсмертя*, все більше наближається до безсмертя. А отже, безсмертя повинно сприйматися не як життя *post mortem* (після смерті; латин.), а як буття, яке людина постійно *створює* для себе, до якого готується і в якому живе *вже зараз*, у цьому світі. Тому не-смерть, безсмертя повинно сприйматися як останній, ідеальний стан, до якого людина прагне всім єством і який вона намагається здобути, вмираючи і воскресаючи безкінечно”¹¹. В осмисленні проблем життя і смерті поезія Є.Маланюка цього періоду співзвучна з віршами Р.-М.Рільке (цикли “Елегії” і “Сонети до Орфея”). Р.-М.Рільке, даючи характеристику головної філософської ідеї “Елегій”, у листі до польського перекладача В.Гулевича писав: “Ствердження життя і смерті в “Елегіях” стає єдністю. Визнавати одне без другого, як це з’ясовується і урочисто стверджується в “Елегіях”, — це, зрештою, тільки обмеженість, що ігнорує все нескінченне. Смерть — то лише інша, невидима і неосвітлена нами сторона життя. Ми повинні прагнути до вищої свідомості нашого буття, яка у себе вдома в обох нерозмежованих між собою сферах буття і живиться із невичерпних джерел обох...”¹² І хоча філософсько-поетичний світ, ідеї, естетика Р.-М.Рільке цікавили Є.Маланюка і образ Рільке, перегуки з лірико-філософськими поезіями австрійського поета присутні у його циклі “Прага”, віршах “Прага” (1927), “Осінь весна” (“Осінній парк і ще одне розстання...”), “Серпень”, “Важка спізнiла мудрість, як тягар...” (цикл “Дві елегії”), не варто говорити про безпосередній вплив Р.-М.Рільке на творчість Є.Маланюка. Це поезія суголосся, своєрідний філософсько-поетичний діалог двох поетів-мислителів, що полягає у співпереживанні та співосмисленні духовних явищ світу.

Мотиви осіннього спокою й вічності, філософське сприймання природи людського буття — органічного зв’язку життя і смерті, незмінність часового континууму (“дні пливуть”, “вся путь — колобіг неустанный”, “пливе ріка, байдужа і незмінна”, “пливуть віки, байдужі, як ріка”) звучать у повоєнних поезіях Є.Маланюка: цикл “Осінь весна”, “Гірка весна”, “Три поезії”, “Дві поезії на одну тему”. Своєрідним лірико-філософським прологом до поезій повоєнного періоду стають рядки вірша “І от, коли ворожиш: жить...” (“Осінь весна”):

І вічність сяє. Й дні пливуть.
І, мандрами і болем стертий,

Вже майже знаєш, як забуть,
Що сонце це — є сонцем смерті (450)

Художній часопростір Є.Маланюка у віршах цього періоду розширюється до вічного часу й нескінченного космічного простору через повільний, спокійний процес “помирання” як перехід “видимого у невидиме” (за Р.-М.Рільке), перехід до вічності:

Осінній парк і ще одне розстання,
І строфи Рільке...
Ах, чому не дощ?

Чом цей нещадний попіл умирання
І далечінь ще не відбутих прощ? (453).

Тихий смуток, екзистенційне переживання втрачених надій (“гірка весна”), тіні минулих епох, лірико-філософська рефлексія, психологічні переживання власної осені як зрілих літ (“вже срібляться скроні”), поетичні медитації, пов’язані з

¹¹ Еліаде М. Мефістофель і андрогін. — К., 2001. — С. 301.

¹² Рільке Р.М. Поезії / Пер. з нім. М.Бажана — К., 1974. — С. 267.

осмисленням часового континууму, визначають лірико-філософський спектр повеснних поезій Є.Маланюка, лиш час від часу медитативний спокій поета, його “сон” порушують емоційні сплески спогадів (“повінь серця”, що рве “береги Минулого”), тоді образ смерті роздвоюється від філософського (смерть як безсмертя) до морально-етичного (за невинувдані мрії і сподівання, за все нездійснене в житті, за втрачену Україну, за непоборене зло), в якому звучить мотив смерті як карі:

А кара буде — розум знає —
Ще не скінчиш вино допить,

Ще й не дихнеш спізнілим маєм,
Як все прийдеться окупить (452).

Мотив втрати співу (який ми трактуємо як втрату сутності поетичного буття-у-світі) у воєнній і повоєнній творчості Є.Маланюка має свою особливу екзистенційну природу біографічного й філософського контексту. Період війни й повоєння порівняно з іншими періодами поетової творчості репрезентований нечисленними поезіями. Це пов’язано зі складними перипетіями життєвого шляху, що зумовили важкий морально-психологічний стан (про це говорить сам поет у листах до У.Самчука). Це засвідчує й поезія Є.Маланюка: “Без пісень / Сонця й далини — / В білий день / Чорної весни”; “давно не розмикалися уста”; “Німіє спів. Несказані слова / Тремтять понад тернистими полями” (вірш “Давно не розмикалися уста...”). Аналізуючи екзистенційно-філософську суть “співу” в поетичній творчості, М.Гайдеггер зазначає: “Співати — осібно промовляти світове буття, промовляти із Живлющого цілого стосунку і промовляти те, що означає: самому належати до терену сущого. Цей терен як суть мови є самим буттям”¹³. Отже, суть поетичного буття полягає в тому, що поет живе не лише своїм словом, а й у своєму слові, і ця нерозривна цілісність складає основу поетичної творчості, її внутрішню екзистенційну природу, в якій поезія і доля рівнозначні. У “Листі до молодих” Є.Маланюк зауважує: “Кожне мистецтво (у властивім, отже високім, значенні цього слова) є річ небезпечна. Бо у мистця воно — через покликання — сполучується з Долею і часом Долею його стає, зі всіма трагічними чи лише трагедійними перспективами. Різьке десь в “Листах до молодого поета” радив писати вірші лише тоді, “коли немає іншого виходу: або-або” (315). Втрата співу, як втрата поетичного слова, — це втрата автентичності й сутності самого поета. Тому у віршах Є.Маланюка звучить надія на те, що його пісня звучатиме в майбутньому: “Може, ще пісня слабо лунатиме в сонний простір” (“Гори і озеро — келих розлогий...”) — “Осіньна весна” (451).

У повоєнних поезіях Є.Маланюка актуалізується мотив сну, семантика якого ототожнена з категоріями “спокій, смерть”. В естетиці екзистенціалізму між концептами “сон” і “смерть” стоїть знак тотожності. Архетипність цього образусимволу сягає корінням у глибоку давнину, коли людина почала осмислювати релігійно-філософські засади світобудови і природу життя — смерті — безсмертя (так, Гомер в “Іліаді” згадував про сон (*hypnos*) і смерть (*thanatos*) як про братів-близнюків). Цей спокій, “сон” водночас і лікує душу поета, і лякає, від нього хочеться втекти, тому що він символізує собою й духовну смерть, проти чого протестує внутрішнє “я” поета, “душа” якого “заснула”. Вірші повоєнного періоду стають поезією “роздвоєної душі”, поезією, де яскраво виявляється екзистенційний конфлікт між минулим, сьогоденням і майбутнім. Минуле — це пам’ять; сьогодення розділене навпіл: з одного боку, це спокій “старого Гейдельберга”, який “снить про веселе майбутнє” (“Тут немає руїн. Тут війна обминула...”), з другого — це Україна, де “вже нема ні знаків, ні законів”, де “з тайги не чути безіменних сконів”, край із мертвими й ненародженими пророками (“Не попрощалися і розійшлися”). Тривожне невідоме майбутнє — це знову чужина й дорога в “безнадійний вирій”. Час пливе, змінюючи все навколо, змінюється й сам поет, в якого цей процес протікає болісно, тому що залишається

¹³ Гайдеггер М. Навіщо поет? // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 195.

пам'ять і несправджені надії, котрі ятрять душу екзистенційною приреченістю минулого й сьогодення, і рани, що “зарубцьовуються”, час від часу відкриваються; залишається незмінною система автентичних кореневих цінностей (Україна, держава, народ, національне) і проростає в цих поезіях миттєвими сплесками екзистенційної віри й надії — *contra spem spero* звучить у повоєнній ліриці Є.Маланюка й реалізується через мотиви пробудження (“Ні, дарма! / Ось все збудилось, щоб повернутись знову”), надії (“Ще будуть тижні сонцем повні”), повернення в юність (“І доля й вітер — знов тотожні, / Як за юнацтва, як тоді, / Коли весь світ летів порожній / Назустріч вихору подій”). Тому турбує, дратує й жахає це незнане досі усвідомлення спокою, зумовлює хвилю загострення відчуття самотності й екзистенційної безвиході:

І не осяє усмішка ясна.
Вологий смерк на дні глухої тиші.

І самота, що ти її зазнав,
Вже не залишить, тільки заколише (185).

Сама суть осмислення смерті передбачає всю гаму екзистенційних станів, пов'язаних із нею, — тривогу, страх, відчуття приреченості, безнадії, глибокого смутку й самотності, відчуття відчуження через незворотну втрату рідної землі, крізь які проходить ліричний герой Є.Маланюка в усвідомленні трагізму кінцевості певного етапу людського буття-у-світі й висновком про поєднання життя і смерті як устрою божественної світобудови. Художньо-поетичний світ Є.Маланюка наповнений відповідною образною метафорикою й символікою: “німіє спів”, “душа заснула”, “цілунків пізніх мертвий мед”, “гасне неповторена весна”, “пісня болю в шумі листопаду”, “безоке небо”, “роки попеліють крадькома”, “молитись мертвій і страшній Красі”, “затамувати вічний кровоток”, “полетіти в безнадійний вирій”. Візією смерті стає філософсько-медитативна поезія “Все гризоти, турботи — а нащо?..” Духовна втома від років, прожитих у боротьбі й постійному горінні, від утрачених надій спрямовує погляд поета у вічність. Усе земне, символом якого є тіло, відступає перед вічним — душею. Смерть як безсмертя (“остання весна” — “вічна весна”) стає головним лейтмотивом вірша. Земне (“тіла несита паща”) може позбавити всього, проте воно безсиле перед вічністю. Особливе місце в повоєнній поезії Є.Маланюка посідає любов — “любов душі”, “любов духу”. Вона виявляється як біль душі через вистраждану любов до рідної землі, через надію і зневіру, сподівання й розчарування, як мотив вічної розлуки (“Не попрощалися і розійшлися. / І ти тепер — у вітрі, зорях, віршах”), що виливається у зверненні, крику-відчаї до Всевишнього (“Пізня спека. Випалені трави...”):

Чом же посилаєш, Боже Правий,
В скудне серце цю страшну любов?

Цю любов, що як гроза, як бич,
Як зненацька втілена примара,
Що її зродила душна ніч (183).

Цю любов, що як пожар, як кара,

Ця пекуча, нереалізована з екзистенційного погляду любов вигнанця-самітника, “любов, нещадна, як кара”, горітиме в душі поета, бо нетлінним і неспопелимим залишається образ рідного краю, нетлінною залишається пам'ять, “привиди минулого”, тому що це “привиди палкі”, які не полишать поета до самої смерті. “Лани й чужі жнива”, чужі “краєвиди” зумовлюють “кровоточачий біль” ностальгії, котра, як безумство, поглинає душу (“З вагона”), бо “затягнулась ця довга гостина на звуженій, скудній, чужинній землі” (“Забути, забути — говорять кола...”). Проте любити — найжаданіша мета, духовна потреба, незважаючи на біль і страждання, любити — означає підніматися до любові духу як типу сакральної любові, усвідомлювати свій власний дух, піднятися над мінливою круговертю форм і явищ і так доторкнутися до безсмертя. Тільки безсмертне володіє даром духовної любові, і лише любов духу є стихією безсмертя. На питання “Що ж залишилося? Якої нам тверді віднайти?” поет дає відповідь: “Одне: / Залізо пристрасті людської / Й любові золото ясне” (в іншому поетичному варіанті “Залізо пристрасті та золото

любові, / Любові, що ясна, як смерть”). У поезії “Осінь”, написаній в останні роки творчості, поет ще раз проголошує: “Бо один закон в державі Творця / – Любов” (613).

Мотиви зміни, “перетворення”, погляд на світ ізсередини через осмислення ставлення свого “я” до зовнішньої природи світу, подій, явищ характеризують творчість Є.Маланюка повоєнного періоду (як твори повоєнної еміграції в Німеччині, так і поезії заокеанського періоду). Заглиблення у власну екзистенцію, лірико-філософський діалог зі своєю сутністю, внутрішнім “я” стають основою поетової рефлексії, в якій вчуваються рількеанські мотиви з його “Елегій”: “Світ лиш всередині нас, мої любі, існує. / Є перетворенням наше життя”¹⁴.

Цей духовний пошук поета Л.Куценко визначає як “пошук митцем шляху до себе самого”, попередньо визначаючи “основні напрямки освітлення життя і діяльності Євгена Маланюка у другому вигнанні”, серед яких “драма “роздертих родин”, “духовна чужість Нового світу”, “самота і страждальність”¹⁵. Ці слова, на нашу думку, якнайповніше характеризують умови, в яких творилася поезія Є.Маланюка 1949–1968 років. Період філософського переходу чи “перетворення” Є.Маланюка увінчується віршем-сповіддю “Серпень”, написаним у заокеанській еміграції. Епіграфом до поезії стають слова Р.-М.Рільке (“Herbsttag”). Лірико-філософським лейтмотивом поезії, в якому сконцентроване основне гасло екзистенціалізму – “пізнати себе”, стають рядки “Бо зір вертається до себе, внутр, / З переситом від людського й земного” (426). Заглиблення в себе, у власну екзистенцію – це засіб самопізнання й самоусвідомлення, самовираження душі й духовного смирення перед божественною філософією мудрості. “Час, Господи, на самоту й покору”, – пише поет. “Покора” – це усвідомлення вищості і справедливості Божих законів та ще одне ствердження ідеї “трагічного стоїцизму” в поезіях Є.Маланюка. “Самота” – усвідомлення “свободи вибору”, який людина здійснює у процесі пошуку автентичності сам на сам зі своєю совістю через осмислення й переосмислення, часом болюче і трагічне, своєї сутності, закоріненої у внутрішньому “я”. Тому “самота” – це шлях до пізнання себе й через пізнання себе – світу. Як слушно зауважує М.Крупач, “[...] Самотність таких людей, хоч і є особистою драмою, все ж прогресивна. Вона дає змогу митцеві врешті-решт відійти від буденного, чужого йому світу та напруженням духовних зусиль поринути у світ майбутнього і побачити там трагедії й випробування, що чекають на людину як особистість чи суспільство загалом. І якщо це митець богоданний – заспокоїти своє серце вірою в життя прийде. Та митець за своє напружене бажання прорватись у глибини духу, а отже, досконалості, повинен розплачуватися власною долею”¹⁶. У Є.Маланюка символом зрілості, духовної мудрості й водночас згасання-відродження стає мотив “останньої весни” як перехід до “вічної весни” (“Одного дня”).

Мотиви смерті реалізуються у творчості Є.Маланюка в тематичному контексті епохи й людини, де загальнолюдське (доба смерті без “Природи й Бога” як смерть “Чоловіка” – людства) переплітається з особистісним (“смерть як моя смерть” Ж.-П.Сартр). Час, в якому живе поет, є для нього добою смерті, тому що це “ганебна доба”, “страшна доба, коли безкарно шаліє сатана”, “сатанинська доба”, доба “сатанинського нищення св. Духа в людині” (з листів Є.Маланюка до О.Сембай-Галицької). З екзистенціально-філософського погляду – це доба абсурду, суть якої полягає в самознищенні людини і всього людського. Мотив доби смерті і смерті людини зокрема в епоху “розбожнення” світу звучить у поезії Є.Маланюка як “пророче візонерство” (вислів М.Крупача):

Шкутильгатимуть роки – слизгава дорога.
Гуркотітиме вибухом проклятий вік.

Будеш бачити, як – без Природи і Бога –
Повертатиме в прах Чоловік (507).

¹⁴ Рільке Р.-М. Поезії. – С. 183.

¹⁵ Куценко Л. “Dominus Маланюк: тло і постать”: Монографія. – К., 2002. – С. 331, 275.

¹⁶ Крупач М. “Я – кривавих шляхів апостол...” (До проблеми пророчого візонерства в історіософських поглядах Є.Маланюка) // Українське літературознавство. – Вип. 61. – Львів, 1995. – С. 78.

Смерть як кінцеве “ніщо”, як втрата “несмертельності” чекатиме людство, якщо воно й надалі переступатиме через Божественні закони. Лише віра стає порятунком в епоху “розбоженого” світу.

У заокеанській поезії Є.Маланюка (книжка “Остання весна”, збірки “Серпень”, “Перстень і посох”) мотив смерті трансформується від її лірико-філософського осягнення й усвідомлення до мотивів прощання ліричного героя, який, зрозумівши її сутність, прямує дорогою до смерті. Проте ця дорога не лише трагічна чи песимістична, швидше це шлях поета-мислителя, що досягнув усю глибину й суть божественної природи світу, вічного у своєму перетворенні: життя – смерть – безсмертя. Як зазначає Т.Салига, “Збірка “Серпень” – це Маланюкове своєрідне самофіксування себе в певній порі власного життя плюс погляд на себе збоку в попередніх часах. [...] Ностальгія виїдала поетові душу і якимось аж майже “зримо стикувалась” із його фізичним відчуттям наближення смерті. “Чужинецькі бруки” дедалі ставали чужішими, поетове втомлене серце все більш і більш огортала печаль, та все ж не вмирала надія, віра в обудженість духовних сил нації, в її відродження”¹⁷. Трагізм багатьох “поезій прощання” полягає в тому, що поета не залишає віра, що Україна як держава колись відбудеться, проте час його життя з кожним роком невблаганно добігає кінця, і настає трагічне усвідомлення того, що на своєму віку він уже не зможе побачити здійснення своїх мрій. Це породжує внутрішній екзистенційний конфлікт, пов’язаний з незреалізованими до кінця надіями і сподіваннями, які “злились в єдино-неділимий біль народження і умирання” (“Campus martius”) – вірш-прощання з державою (578).

Спогади, мотиви прощання, візії смерті звучать у поезіях “Синові”, “Зима”, “Дні”, “Дереворит”, “З літака”, “Не пам’ятатиму нічого...”, “День” (“Що ж це таке? І пальці костеніють...”), “Розмова”, “Лютий”, “Парастас”, “Зо мною ангели не розмовляють більш...”, “Елегія”. Страх перед смертю не турбує поета, бо, по-перше, він виконав своє земне призначення, не зламавшись і віддавши все життя до кінця своїй ідеї, здійснивши “свободу вибору” й заплативши за неї високу ціну; по-друге, як зазначає Л.Куценко, “самотність, життєві драми, смерть дружини, привели, зрештою, до усвідомлення того, що час споглядання збоку себе і життя скінчився, що смерть вже не страшна”¹⁸; по-третє, процес осмислення смерті як переходу на інший рівень буття переростає у формулювання самої релігійно-філософської ідеї смерті як безсмертя (“Парастас”):

Смерть – це велика всесвітня, / космічна самота,
Але й – велике космічне / скупчення духу (603).

У віршах останніх років вагоме місце посідають поетичні візії часу чи миті смерті, містичне спілкування з вищими духовними істотами – ангелами, які поєднують у собі всі рівні світового, космічного буття (те, що для людини існує, умовно кажучи, “до” і “після” смерті). Це яскраво відчутно в поезії “Ангел смерті I”, де з’являється образ ангела – провідника у світ смерті, яка є межею, переходом на інший рівень буття – “несмертельності”:

Тоді він очі стомлено зведе
І я зобачу запит в них і вирок,
І смуток, що в незнане поведе
Нечутною ходою потаймиру (579).

Ілюзію переходу між світами зумовлює політ на літаку (“Ангел смерті II”): унизу, на “дні”, залишається земля й усе земне, а вгорі “нежива блакить, воздушних рік невідомі плеса” і тривожне питання “чи не надходить мить?” Проте життя як відповідь на поетове прохання “зачекай, не зараз!” триває. В одній з останніх поезій “Елегія” з’являється образ “надломаної тростини” – так трактує поет себе

¹⁷ Салига Т. “Поезія і ніж” та строфи – на шаблі...” // Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи. – С. 16.

¹⁸ Куценко Л. “Dominus Маланюк: тло і постать”: Монографія. – С. 353.

на схилі літ, утомлений складними перипетіями життя, звертаючись до мотиву смерті-сну. Лірично-ностальгія картина природи — “тускле сонце”, “тонка імла”, “запорошений спориш”, “дивна тиша”, душа, що от-от засне, — доповнює гаму екзистенційних переживань поета: тихий смуток, туга за родиною, самотність, ностальгія за життям, що от-от скінчиться, за “світом без мене”. Життя продовжуватиметься, але вже в дітях, онуках (у наступних поколіннях), які осягатимуть його як “нову книгу”.

В естетиці Є.Маланюка концепт *смерть — життя — безсмертя* реалізується через лірико-філософську опозицію вмирання — відродження. Умирає й відроджується земля, умирають і відроджуються надії і сподівання, віра, любов, Україна, сотні й сотні разів умирає й відроджується сам поет, осяяний “божим духом ентелехії”, дивлячись на світ навколо “з погляду вічності”:

Відроджуюсь по кожній страті
Свідомістю, що дні оці

Sub specie aeternitatis
Зіллють начала і кінці (363).

У цих рядках висловлене філософсько-поетичне кредо Є.Маланюка, його лірико-філософський концепт, який полягає в пошуку істини чи істинності світу й самого себе, тобто власної автентичності. Істинними ж залишаються одвічні цінності — Бог, Віра, Надія, Любов, осягнення яких дарує творче безсмертя й безсмертя душі. Лірико-філософська поезія Є.Маланюка — це не лише осмислення загальної природи буття, а й безпосереднє світовідчуження й переживання власного буття-у-світі в усіх його зрізах — екзистенціальному, метафізичному, релігійному. Поетові від природи близькі смисложиттєві питання “свободи вибору” й відповідальності за свій вибір, свого місця у світі, ставлення до свого поетичного покликання як самовиявлення, самовираження (“оселя Слова”), яке надає сенсу в житті, ставлення до смерті — питання, що склали осердя проблематики літератури й філософії екзистенціалізму.

м. Львів

Вікторія Соколова

ХУДОЖНЯ ФУНКЦІЯ РИТОРИЧНИХ ФІГУР У ПОЕЗІЇ В.СВІДЗІНСЬКОГО

Поезія Володимира Свідзінського зворушує щирими почуттями й мудрими думками, яскравими образами. Останніми роками суттєво поживалося наукове осягнення поетичної спадщини В.Свідзінського, однак ще не з'ясовано багато проблем, пов'язаних із віршознавчими аспектами його творчості. Зокрема, це стосується характеристики ритмомелодики вірша та її чинників. Психологічний компонент, який виявляється в ритмомелодиці, — це динаміка стосунків суб'єкта із зовнішнім світом. Поетам рефлексивного типу (до якого належить В.Свідзінський) властиві пасивна динаміка, настанова на відсторонення, споглядальність, розмірковування. Невдоволення довкіллям налаштовує їх на створення іншого, окремого, альтернативного світу. Готовність до поліаспектного сприйняття дійсності — риса певної психології. Психологічний компонент ритмомелодики В.Свідзінського доречно означити поняттям альтернативність.

Творчість В.Свідзінського можна зарахувати до ритмомелодійного мовлення, яке своєрідно відтворює інтонацію живої розмовної мови. Його поезії притаманна